

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

BIOLOJİ İDRAKDA HƏYAT FƏALİYYƏTİNİN ELEMENTAR ƏSASLARININ FƏLSƏFİ-METODOLOJİ TƏHLİLİ

İxtisas: 7206.01 –Təbiət fəlsəfəsi

Elm sahəsi: Fəlsəfə

İddiaçı: **Çinarə Fikrət qızı Daşdəmirova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Fəlsəfə kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbərlər:

Fəlsəfə elmlər doktoru, professor
Məmmədov Əziz Bəşir oğlu

biologiya elmləri doktoru, professor
Həsənov Ralfrid Əhəd oğlu

Rəsmi opponentlər:

AMEA-nın müxbir üzvü,
biologiya elmləri doktoru
Şahmuradov İlham Əyyub oğlu

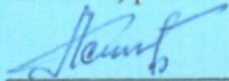
fəlsəfə elmlər doktoru, professor
Abasov Əli Seidabas oğlu

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Hüseynov Qabil İsmixan oğlu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 4.10 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

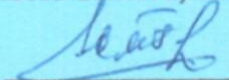
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Məmmədov Əziz Bəşir oğlu

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gülnarə Yusif qızı Yusifova

Elmi seminarın sədri:

Fəlsəfə elmləri doktoru

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN

ELMI KATIBI

prof. V.M. SƏLİMƏNOV

15 02 2022

2022

Qurbanov Füzuli Məhəmməd oğlu

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan elminin inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Şamaxı astrofizika rəsədxanasındakı çıxışında prezident qeyd etmişdir ki, “Azərbaycan elminin inkişafı üçün tədbirlər görülür... İndi biz elmin ənənəvi və müasir istiqamətləri üzrə ciddi fəaliyyət həyata keçiririk”¹. Elmin müasir problemlərinin inkişafının mürəkkəb və kompleks xarakteri ictimai və təbiət elmlərinin hərtərəfli inteqrasiyasını tələb edir. Müasir nəzəri və eksperimental elmi axtarışların səmərəliliyi də elmlərarası inteqrasiyanın inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bununla belə, müasir elmi istiqamətlərin inkişafı avtomatik proses deyil, məqsədyönlü elmi cəhdlər, xüsusilə də fənlərarası metodologiyanın müəyyən kompleks müddəalarının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Bu əhəmiyyətli vəzifənin həyata keçirilməsi elmə çoxsahəli və hərtərəfli yanaşmaya əsaslanmalıdır. Belə sistemli yanaşma fəlsəfə, məntiq sahəsində biliyin metodoloji prinsiplərinin inkişafı üzrə müxtəlif və müasir tədqiqatlara, o cümlədən biologiyanın fəlsəfi məsələlərinin işlənilib hazırlanmasına əsaslanmalıdır.

“Müasir biologiya XXI əsr elminin liderlərindən birinə çevrilərək bütün təbiətşünaslığın önündə durmuşdur. Bu hal Nobel laureatı, akademik V.L.Qinzburq tərəfindən xüsusi qeyd edilmişdir”² : “Bu gün biologiya, xüsusilə, molekulyar

¹ Речь Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева в Шамахинской астрофизической обсерватории 16 мая 2013 года. <http://salamnews.org/ru/news/read/75225/ilxam-aliev-azerbaydan-dolen-prevratitsya-v-nauchniy-centr-regiona/>

² Мамзин А. С. Редукция, Интеграция, Эволюционизм в современной биологии//Вопросы философии. М., 2013, №8. – 94с

biologiya elmdə liderdir”³. Odur ki, birincisi, “...bioloji və biologiyaya yaxın mövzu daha ciddi.. yer tutmalıdır və tutacaqdır. Bunu anlamaq və fəal təsir göstərmək lazımdır. İkincisi, reduksionizm haqqında məsələ – eyni zamanda böyük fiziki və bioloji problemdir və mən əminəm ki, bu problem XXI əsr elmində mərkəzi problemlərdən biri olacaqdır”⁴.

Bioloji idrakın fəlsəfi əhəmiyyətli mühüm problemlərindən biri nəzəri bilik sistemində fundamental təsəvvürlərin aşkar edilib müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Elementar obyektlər nəzəri bilik sisteminin giriş təsəvvürləridir, onların əsasında nəzəri fəaliyyətin bütün proqramı tərtib edilir, elmi təfəkkür üsulunun xüsusiyyətləri aşkarlanır. Elementarlıq konsepsiyası müasir elmin və fəlsəfənin essensial klassik problemlərinə aiddir. Elementar obyektlər nəzəriyyələrin ən dəqiq təsəvvürləri kimi çıxış edərək sadə struktur əlaqələrini müəyyən edir və bu anlamda onlar elementardırlar. Hazırda bu problemə sönməz maraq ilk

³ Гинзбург В. Л. Какие проблемы в физике и астрофизике представляются наиболее важными и интересными//Успехи физических наук 1999. - №4. – 436с. ; Кемеров В. Е. Ключи к современности – в сдвигах методологии// Вопросы философии, М., 2014, №2, с 3-13.

⁴ Аббасов А.Ф. Сложность. Время. Синергетика: Общетеоретический анализ сложности и развития сложных систем. Баку: Эльм. 1991, 212 с.; Аббасова А.С. Проблемы истории, теории и методологии познания. Баку: Ени Насил, 2001,284с.; Qurbanov F. M. Elmdə sinergetik yanaşma. Bakı: Elm, 2005.-364; Qəhrəmanov N.F. Məmmədov Ə. B., İsmailov V. İ. Təbii elm biliyin fəlsəfi əsasları, Bakı: Elm, 2014.-584s.; Мамедов А. Б. Баширов Р. И. Концептуальный подход к современному естествознанию. М. Альфа, 2006, 296с.; Таğıев А. Müassir təbiyyatşunaslığın konsepsiyaları: Bakı: Azər nəşr, 2011-480s.; Халилов С. С. Основание научно-технического прогресса. Логико-методологический анализ, М.: Экономика и информатика, 1997, 144с.

növbədə onun fundamentallığı ilə, proqram-idraki xüsusiyyəti ilə, integral aspekti ilə və bu konsepsiyanın biologiya, müasir metodologiya və bütövlükdə xarici aləmin fəlsəfi izahı üçün əhəmiyyəti ilə müəyyən olunur.

Bioloji biliyin məntiqi quruluşunun xüsusiyyətləri və hər şeydən öncə biosistemlərin dinamik xarakteri təsdiq edir ki, həyat fəaliyyətinin əsasını təşkil edən proseslər haqqında təsəvvürlər biologiyada fasiləsiz əlaqələrin təhlilinə əsaslanmalıdır. Bioloji strukturlara təkamül nöqteyi-nəzərindən baxılır, onlarda baş verən proseslər isə bioloji əlaqələrin dinamik xarakterli olduğunu təsdiq edir. Bununla yanaşı, elementarlıq haqqında sadə davamlı və bölünməz obyektlərdən ibarət olduğuna dair ənənəvi təsəvvürlər biosistemlərin təhlili çərçivəsində öz mənasını itirir. Bioloji tam, onun anatomik-molekulyar hissələrinə müncər edilmir. Belə tədqiqat proqramı bioloji təfəkkür tipinin əsasında durur. Bioloji təfəkkür üsulunun belə relyativləşdirilməsi də, həmçinin, nəzəriyyədə yeni prosessual yanaşma ilə əlaqələndirilən təsəvvürlərin relyativləşdirilməsinə kömək edir. “Obyektlər dilindən” “proseslər dilinə” və “hadisələr dilinə” bu keçid bioloji idrakda elementarlıq haqqında məsələnin müasir qoyuluşunu anlamaq üçün mühüm metodoloji əhəmiyyətə malikdir.

Həyat fəaliyyəti sistemlərinin elementar əsasları ilə bağlı olan prosessual yanaşmanın əhəmiyyəti və rolunun təhlili üçün prinsipial əhəmiyyətli fakt budur ki, bioloji sistemlərdə əsas xassələr və parametrlər hadisə və proseslərin dili ilə izah edilir. Prosessual yanaşma bioloji strukturlarda həyat fəaliyyətinin elementar əsaslarını sistemlilik əsasında və öyrənilən reallığı bütövlük təsəvvürü üzrə aşkar etməyə yönəlir; bununla da maddi törəməni qərarlaşma və inkişaf səviyyəsində izah edir. Bu dissrtasiyada da göstərilən faktın metodoloji əhəmiyyəti bioloji quruluşun elementar əsasları çərçivəsində baxılmasına cəhd edilir.

Problemin işlənmə dərəcəsi: Fəlsəfi ədəbiyyatda həyat fəaliyyətinin elementar əsasları son vaxtlar müxtəlif aspektlərdə, yalnız bioloji idrakın əsas məsələlərinin tədqiqi ilə bağlı deyil, həmçinin elmin fəlsəfi-metodoloji problemlərinin, müasir təbiəşünaslığın fəlsəfi məsələlərinin işlənilib hazırlanması ilə, elmi-nəzəri sistemlərin inkişafının məntiqi-metodoloji məsələlərinin həlli ilə bağlı təhlil edilir. Bu planda ilk sırada İ.A.Akçurinin, A.D.Aleksandrovun, V.İ.Arşinovun, L.B.Bajenovun, V.S.Baraşenkovun, B.S.Qottun, P.S.Dışlevoyun, A.S.Kravtsın, B.Q.Kuznetsovun, M.A.Kisselin, İ.V.Kuznetsovun, B.M.Kedrovun, E.A.Mamçurun, M.A.Markovun, A.M.Mostepanenkonun, M.Z.Omelyanovskinin, B.Y.Paxomovun, Q.İ.Ruzavinin, N.İ.Stepanovun, Y.V.Saçkovun, B.S.Stepinin, İ.N.Smironovun, A.D. Ursulun, A.İ.Uemovun adlarını çəkmək olar.

Elementar obyekt anlayışına müasir təbiəşünaslığın klassiklərinin: N.Borun, L. de-Broylun, M.Borun, V.Heyzenberqin, P.Dirakin, V.Paulinin, Sesil F.Pauellin, M.Plankın, Seyti Sakatanın, R.Feynmanın, E. Şredingerin, A.Enşteynin əsərlərində əhəmiyyətli yer verilmişdir.

Bioloji idrakın metodoloji məsələlərinin işlənilib hazırlanması sahəsindəki işləri, həmçinin həyat fəaliyyətinin elementar əsaslarına aid olan tədqiqatları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu sahədə P.K.Anoxinin, A.Batkonun, N.İ.Vavilovun, M.F.Vedenovun, V.İ.Ver-nadskinin, N.N.Vorontsovun, N.P.Depençukun, İ.S.Dobronravovun, N.P.Dubininin, İ.B.Zbarskinin, F.Kamenskovun, A.S.Kardaşyevanın, R.S.Karpinskayanın, F.Kitovskivin, İ.K.Liseevin, A.S.Mamzinin, A.Markovun, N.V.Timofeev-Ressovskinin, İ.T.Frolovun, Y.V.Çay-kovskinin, S.S.Çetverikovun, İ.İ.Şmalhauzenin, V.A.Enqelqardtin, Q.A.Yuqayın araşdırmaları xüsusi diqqətə layiqdir.

Bu fəlsəfi problemin həllinə xarici alimlərdən D.Botjer, L.Vitgenşteyn, F.Cabr, R.Karnap, S.Lerman, Y.Musil,

İ.Priqojin, B.Rassel, Q.Stinks, A.N.Uaythed də öz töhvələrini vermişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bioloji idrakda həyat fəaliyyətinin elementar əsasları problemi Respublikamızın elmi çərçivəsində araşdırılmamışdır. Amma qeyd edilən problemə yaxın A.S.Abbasovun, A.F.Abbasovun, S.A.Əliyevin, R.İ.Bəşirovun, R.A.Həsənovun, N.F.Qəhrəmanovun, F.M.Qurbanovun, V.İ.İsmayılovun, A.B.Məmmədovun, A.İ.Tağıyevin, S.S.Xəlilovun işlərini qeyd etmək olar.

Bioloji idrakda həyat fəaliyyətinin elementar əsaslarının təhlilinə həsr etdiyimiz tədqiqatda biz ona əsaslanmışıq ki, bu problemin konstruktiv həlli başlıca olaraq müasir elmi bilik, xüsusilə bioloji bilik sisteminin əsas nəzəri müddəa və təsəvvürlərinin analizi ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bioloji idrakın inkişafı başlıca olaraq atomizm konsepsiyasına əsaslanan ilkin elementar strukturlara dair ümumi təsəvvürlərimizin inkişafına həlledici təsir göstərir⁵.

Elementar proses haqqında təsəvvürlərin inkişafı onun ən mühüm tərəfidir. “Proseslərin dilinin” elementarlıq

⁵ См., например, Марков М. А. О понятии первоматерии // Вопросы философии. – 1970 - №4, С. 66-75; его же. О природе материи. – М.: Наука, 1976 -216с; Кедров Б. М. Три аспекта атомистики. – М.: Наука т.1 – 294с; т.2 – 317с; т.3 – 307с, 1969 – Т I-III; Диалектика в науках о природе и человеке. Эволюция материи и ее структурные уровни. Труды III Всесоюзного совещания по философским проблемам современного естествознания. – М.: Наука, 1983, т. 2, 413с; Принцип элементарности и понятие элементарности // Методологические принципы физики. – М.: Наука, 1975, С 477-505, Степанов Н. И. Концепция элементарности в научном познании – М.: Наука, 1976 – 173с; Баженов Л. Б., Кремянский В. И., Степанов Н. И. Эволюция материи и ее структурные уровни// Вопросы философии.- 1980.-№2, С 91-100; Баженов Л. Б. Общий статус редукционизма – Пушино, 1986-25с.

konsepsiyası ilə, xüsusən də bioloji idrakla qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilməmişdir. Düşünürük ki, bu vəziyyət elementarlıq və mürəkkəbliyə haqqında klassik, mexaniki təsəvvürlər əsasında təsvir edilməsinə can atılan daha informativ və inkişafı mürəkkəb həyat fəaliyyəti obyektlərin təsviri və dərkində qarşıya çıxan metodoloji çətinliklə əlaqədardır. Maddi dünyanın ən ümumi əlaqələri və inkişafı haqqında konsepsiya müasir elmi təfəkkürdə daha da təsdiqlənir⁶. Bu, elementarlıq anlayışının yeni prosessual kontekstdə təşəkkülü deməkdir. Bu planda dünya məkan və zamanda donub qalmış bir şey kimi deyil, inkişafda olan proses kimi nəzərdən keçirilir⁷.

⁶ См., Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986 - 432с; их же Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. – М.: Прогресс, 1994. – 266с; Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии – М.: Прогресс, 1990 – 718с;

⁷ См., Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.20, С 46-52, 530, 360; т.21 – С.302, 303; Проблема взаимосвязи организации и эволюции в биологии. – М.: Наука, 1978 – 295с. Шелепин Л. А. О некоторых особенностях взаимосвязи процессов и явлений// Теория познания и современная физика. – М.: Наука, 1984. – С.320-334; Корюкин В. И. Идея всеобщей взаимосвязи в научном мышлении XIX-XX вв и принцип дополнительности // Принцип дополнительности и материалистическая диалектика – М.: Наука 1976, С 44-57; Карпинская Р. С. Редукционизм и понятие элементарного биологического акта // Философские проблемы биологии. М., 1973.- С143-151; Марков А. Рождение сложности. Эволюционная биология сегодня: неожиданные открытия и новые вопросы. – М.: Астрель, 2010. – 527; Мамзин А. С. Редукция, интеграция, эволюционизм в современной биологии // Вопросы философии -№8, 2013 – С93-104; Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постклассическая рациональность // Вопросы философии. – 2003.-№8; Аршинов В. И. Синергетика конвергирует со сложностью // Вопросы философии. – 2011-№4, С73-83.

Bioloji biliyə münasibətdə prosessual baxış sistemin dinamik və inteqraedici xassələrini aşkara çıxarır, onu yaranma və inkişafda təsvir edir. Bu planda elementar hadisələr və elementar proseslər idrakın ilkin obyektləri statusu əldə edir. Biosistemlərin dərki üçün prosessual yanaşma metodoloji planda bütün quruluş səviyyələrinin səbəbiyyət əlaqələrini aşkar etməyə kömək edir, bununla da sistemin bütövlüyünü və inkişafını əks etdirir. Göstərilən problem tədqiqatçıların bir sıra işlərinə daxil olsa da bioloji idrakda həyat fəaliyyətinin elementar əsaslarının dərki prosessual yanaşma aspektində öyrənilməmişdir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyekti bioloji sistemləri təşkil edən elementar obyektlər haqqında təsəvvürlərin inkişafından ibarətdir. Tədqiqatın predmetini isə bioloji idrakda həyat fəaliyyətinin ilk əsasları haqqında ümumi təsəvvürlərin dəyişilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi bioloji idrakda həyat fəaliyyətinin elementar əsasları haqqında təsəvvürlərin elementar obyekt və elementar hadisə anlayışları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin əhəmiyyətini hərtərəfli təhlil etməkdən ibarətdir. Müasir bioloji nəzəriyyələr sistemində sadə elementar təsəvvürlər, hadisələr və proseslər dilində şərh edilir. Bu zaman ayrı-ayrı hadisələrin dinamik kompleksi onların bir tam kimi inteqrativ çoxluğu halında təsəvvür edilir. Hər bir qanunauyğunluq bu hadisələrin daimiliyi əsasında yaranır.

Dissertant öz qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoymuşdur: - müəyyən elmi material əsasında bioloji idrakda həyat fəaliyyətinin elementar əsasları haqqında təsəvvürün metodoloji rolunu aşkar etmək;

- həyat fəaliyyətinin ilk obyektlərinin bioloji biliyin strukturunda tiplərini və funksiyalarını analiz etmək;

- biologiyada həyat fəaliyyətinin elementar əsasları haqqında təsəvvürlərin inkişafını göstərmək;

- elementar obyekt və elementar hadisələr, proseslər anlayışlarının həyat fəaliyyəti sistemlərinin strukturunda şərh məsələlərini nəzərdən keçirmək və bu əsasda:

- hadisə və proses kateqoriyalarının bioloji idrak üçün əhəmiyyətini müəyyən etmək;

- elementarlıq ideyasının proqres indikatorunu proses kimi göstərmək;

- nəhayət, inkişafı mürəkkəb sistemlərin informasiya planda sonrakı təhlili üçün mümkün perspektivlərini göstərmək məqsədilə elementarlığın prosesual aspektinin xüsusiyyətlərini təhlil etmək.

Tədqiqatın konkret nəticələri və elmi yeniliyi.

Dissertasiyada bioloji idrakda elementarlıq anlayışının strukturu və funksiyalarına aid olan bir sıra məsələlər göstərilir və təhlil edilir.

Müdafiəyə çıxarılan tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Elmi tədqiqatların təhlili əsasında elementarlıq anlayışının məzmunu aşkar edilmiş, həmçinin onun bioloji biliyə münasibətdə sistemyaradıcı rolu aşkar edilmişdir. Dissertasiyada göstərilir ki, elementar obyektlər haqqında təsəvvürlər məzmunu və elmi fəaliyyət proqramı bu təsəvvürlər üzrə müəyyən edilən nəzəri bilik sistemində başlanğıc təsəvvürlərdir.

2. Mürəkkəb bioloji sistemlərin və onların qanunauyğunluqlarının dərkində elementarlıq konsepsiyasının əhəmiyyəti göstərilmiş və metodoloji yöndən əsaslandırılmışdır.

3. Dünyanın vəhdəti haqqında müddəanın elementarlıq konsepsiyasına dair ümumi təsəvvürlərin yaranmasına təsiri təhlil edilmişdir. Onların elementarlıq və mürəkkəblilik, davamlılıq və dəyişkənlik haqqında təsəvvürlərlə qarşılıqlı əlaqəsi aşkar edilmiş və bioloji sistemlərdə bir-birinə əks olan

bu xassələrin vəhdət halında olduğu təsdiq edilmişdir. Elementarlıq və mürəkkəbliyin dialektikasının aşkar edilməsində elementarlığın mürəkkəbliklə konvergeniya faktı prinsipial əhəmiyyət daşıdığı əsaslandırılmışdır.

4. Elementarlığın müasir biologiyada formalaşmış yeni, prosesual aspekti təhlil edilmişdir. Nəticədə, müasir biologiyada elementar struktur vahidi haqqında ənənəvi təsəvvürlərin mürəkkəb, informasiya planında zəngin sistemlərin struktur və funksional aspektlərini özündə sintez edən əhəmiyyətli dərəcədə yeni formada izah edilməsinin tələb olduğu sübut edilmişdir. Belə təhlil elmin, xüsusən də biologiyanın müasir inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla həyata keçirilmişdir. Bu münasibətlə bioloji sistemlərin həyat fəaliyyətinin elementar əsaslarına prosesual yanaşmanın fəlsəfi şərh verilmişdir.

5. Həyat fəaliyyətli sistemlərin əsaslarına dair elementar təsəvvürlərin metodoloji əhəmiyyətinin elementar hadisələr və elementar proseslər anlayışları çərçivəsində daha tam açıldığı aşkar edilmişdir. Bu müstəvidə yaranma, dəyişilmə və fasiləsiz inkişaf edən mühitlər və münasibətlər ideyalarının inikası üçün elmi idrak praktikasına daxil olmuş “hadisələr dili” və “proseslər dili” anlayışlarının üstünlüyü təhlil edilmişdir. Real gerçəklikdə inkişaf edən bioloji mahiyyətləri əks etdirən “hadisələr dilinin” və “proseslər dilinin” fundamental və qnoseoloji statusu aşkar edilmişdir.

6. Bioloji strukturların təşkilinin izahına aid olan metodoloji “dönüş” aşkar edilib əsaslandırılmışdır. Belə “dönüşün” mənası öyrənilən reallığı formullaşdıran “proseslər dilinin” formalaşdırılmasından və müzakirəsindən ibarətdir. Bununla bağlı olaraq, həyat fəaliyyətinin proses kimi statusunun artması aşkar edilmişdir.

7. Yuxarıda göstərilən nəticələrə əsaslanaraq elmi təfəkkürdə prosesual yanaşmanın inteqrallığı, sistemliliyi, həmçinin fənlərarası əhəmiyyəti tezisi irəli sürülmüşdür. Bu

müddəa elmi biliyin integrativ aspektlərinə dair metodoloji problemlərin təhlili və həlli üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. İnkişaf edən mürəkkəb obyektlərin şərhində bütöv yanaşmanın zəruriliyi göstərilmişdir. O da göstərilmişdir ki, elementar təsəvvürlər əsasında təbii-elmi bilikdə müxtəlif abstraksiyalar, nəzəri modellər və təsəvvürlər yaradılır.

Dissertasiyanın metodoloji əsasları. Dissertasiyanın nəzəri və metodoloji əsaslarını alimlərin nəzəri tədqiqatlarında irəli sürülən, həmçinin müasir təbiətşünaslığın fəlsəfi məsələlərinə həsr edilmiş işlərdəki ideyalar təşkil edir. Bu dissertasiyada həm bütövlükdə elmi, həm də bioloji idrakın metodoloji problemlərinə aid olan geniş materialdan istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı bioloqların müasir elmi idrakın fəlsəfi problemləri ilə məşğul olan xarici tədqiqatçıların mühüm nəşrlərindən istifadə edilmiş, onların elmin və müasir qərb fəlsəfəsinin inkişafının vacib məsələlərinin şərhinə həsr edilmiş işlərinin analizi verilmişdir.

Dissertasiyanın elmi-praktiki əhəmiyyəti. Bu dissertasiya bioloji idrakda həyat fəaliyyətinin əsaslarına münasibətdə integrasiya və vəhdət amili kimi elementarlıq anlayışının metodoloji rolunu aşkar edən nəzəri tədqiqatın nəticəsidir. Tədqiqatın gedişində elementarlıq konsepsiyası yeni – prosessual kontekstdə nəzərdən keçirilmiş və prosessual yanaşmanın elmi-praktiki əhəmiyyəti aşkar edilmişdir. Göstərilmişdir ki, prosessual yanaşma təbii-elmi idrakda elementarlığın və mürəkkəbliyin dialektikasını daha dərinlən açıq, fəlsəfədə ən ümumi dəyişkənlik və inkişaf haqqında təlim kimi dialektik konsepsiyaya dair bizim anlayışımızı dərinləşdirir.

Həyata keçirilmiş tədqiqatın nəticələri sonradan fənlərarası ümumelmi tədqiqat metodlarının işlənilib hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Əldə olunmuş məlumatlar, həmçinin müxtəlif texnologiyalar sahəsində, elmi biliklərin şərhə gedişində tətbiq edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri ali

məktəblərdə fəlsəfənin tədrisi gedişində, mühazirələr və seminar məşğələlərində, ixtisas kurslarında, elmin metodologiyası və təbiətşünaslığın fəlsəfi problemləri üzrə araşdırılma zamanı, dərslər vəsaitləri yazılarkən, həmçinin təbliğat – təşviqat işlərində və i.a. istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə kafedrasında müzakirə edilmiş və müdafiəyə tövsiyyə olunmuşdur. Dissertasiyada şərh edilmiş əsas müddəalar, nəticələr və tövsiyələr Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə kafedrasının iclaslarında məruzə edilmişdir.

Dissertasiyada olan başlıca müddəalar, nəticələr və təkliflər aşağıdakı konfranslarda müəllif tərəfindən irəli sürülmüşdür:

- Gənc tədqiqatçıların respublika elmi-praktiki konfransında: “Elementarlıq və ritmiklik anlayışlarının bioloji idrakda metodoloji əhəmiyyəti” (Bakı, 2013);

- Beynəlxalq elmi-praktiki konfransda: “Bioloji proseslərin dərkini fəlsəfi-prosesual aspekti” (Praqa, 2013);

- Elmi-praktiki konfransda: “Bioloji idrakda həyat fəaliyyəti proseslərinə ümumi yanaşma” (Bakı, 2013);

- Gənc tədqiqatçıların respublika elmi-praktiki konfransında: “Elementar bioloji strukturlara prosesual baxış” (Bakı, 2014);

- VIII beynəlxalq elmi konfransda: “Elementarlıq konsepsiyasının bioloji strukturlar sistemində fəlsəfi şərh” (Bakı, 2014);

- Beynəlxalq elmi konfransda : “Həyat fəaliyyəti atributlarının (strukturların iyerarxiyeli və proseslərin integrativliyinin) metodoloji təhlili” (Praqa, 2014);

- VII Beynəlxalq elmi-praktiki konfransda: “Həyat fəaliyyətinin əsaslarının dərkində metodoloji dönüş” (Ekaterinburq, 2015);

- Doktorantların və gənc tədqiqatçıların IX beynəlxalq konfransında: “Həyat fəaliyyətinin əsasları və elementarlıq statusu” (Bakı, 2015);

- Gənc tədqiqatçıların respublika elmi – praktiki konfransında: “Elementar bioloji strukturların izahında metodoloji dönüş” (Bakı, 2015).

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 11 səhifə, birinci fəslə 26 səhifə, ikinci fəslə 46 səhifə, üçüncü fəslə 47 səhifə, nəticə hissəsi 11 səhifə, ədəbiyyat hissəsi 6 səhifədən Dissertasiya işi ümumilikdə 157 səhifə, 235680 işarədən ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə seçilmiş mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun işlənmə dərəcəsi səciyyələndirilir. Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri formalaşdırılır, onun yenilikləri aşkar edilir, praktiki əhəmiyyəti göstərilir, tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları müəyyənləşdirilir.

Dissertasiyanın **“Elementarlıq haqqında təsəvvürlər fəlsəfi təhlilin predmeti kimi”** adlanan birinci fəslə iki paraqraftan ibarətdir. **“Elementarlıq haqqında ümumi təsəvvürlər”** adlı birinci paraqrafta bioloji idrakda həyat fəaliyyətinin elementar əsaslarının fəlsəfi araşdırılması nəticəsində yaranmış məsələlərin ümumi xarakteristikası verilir. Qeyd edilir ki, nəzəriyyədə elementarlıq haqqında təsəvvürlər materiyanın struktur səviyyələrinin və onun təbiətinin dərkinə kömək edir, dünyagörüşü funksiyasına malikdir və təbiətin fundamental qanunlarının axtarışında inkişaf edən biliyin tədqiqinin metodologiyasını şərtləndirir,

bizim öyrəndiyimiz gerçəkliyin dərkinin nisbi hüdudunu aşkar edir. Nəzəriyyənin elementar obyektləri öyrənilən sistemin bölünməz komponentləri olub, onun dəqiqləşdirici təsəvvürləri kimi çıxış edir, ən sadə struktur əlaqələrini ifadə edir və bu mənada elementardırlar. Onlar sistemin elementləri kimi sistemdə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin bütövlüyünün dərkində inteqrasiyaedici rol oynayırlar.

Elementar obyektlər sistemin keyfiyyətini və onun strukturunun bütövlüyünü göstərir. Mütləq strukturlar və mütləq elementar obyektlər yoxdur. İnkişaf edən sistem struktur elementlərinin vəhdətindən ibarətdir. Bizim tədqiqatımız üçün mühüm olan budur ki, gerçəkliyin özündə maddi obyektlərin, onların xassələrinin qarşılıqlı əlaqələrini və bölünməzliyini qeyd edək. Mürəkkəb quruluşu bioloji sistemlərdə quruluş səviyyələri arasında qarşılıqlı təsirlər və münasibətlər məsələləri mühüm əhəmiyyətə malikdir⁸. Odur ki, elementlər və sistem, sistemin elementar əsasları arasında mühüm qarşılıqlı əlaqələrin olduğunu, eyni zamanda elementlər və sistem arasında qarşılıqlı münasibətlərin relyativləşdiyini təsdiq etmək üçün əsas vardır. Bunu təsdiq etməkdə məqsədimiz nəzəriyyənin elementar obyektlərinin müstəqil olmadığını və öyrənilən sistemin keyfiyyəti ilə bağlı xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Elementar obyekt sistemin komponentləri kimi çıxış edir və onun bölünənlik hüdudunu göstərir. Bununla birlikdə materiya quruluşunun kifayət qədər aşağı səviyyəsi və ya sistemin elementar obyekti sistemə münasibətdə onun metafizikliyindən fərqli keyfiyyətdə çıxış edərək sistemin tamlığı və inteqrallığının xeyrinə inkişafa meyilliliyi nümayiş etdirir.

Elementarlığın ən sadə “möhkəm” və bölünməz obyektlər kimi ənənəvi izahı artıq bioloji strukturlara münasibətdə

⁸ Сачков Ю. В. Эволюция учения о причинности// Спонтанности и детерминизм – М.: Наука 2006. – с.37.

əhəmiyyətini itirir. Bioloji sistemlərin analizi başlıca olaraq müəyyən hadisələrin və proseslər sisteminin nəzərə alınmasına əsaslanır. Elementar hadisələr, münasibətlər və proseslər ilk obyektlər və sistemin bir aspekti kimi çıxış edirlər. Buradan da elementarlıq konsepsiyasına prosessual aspektdə yanaşma zərurəti irəli gəlir.

Təbiidir ki, belə yanaşma üçün başlanğıc nöqtə bioloji quruluşdur. Bu məsələyə birinci fəslin **ikinci paragrafı** – **“Bioloji idrakda elementarlığın prosessual aspekti”** - həsr edilmişdir. Elementarlığa prosessual yanaşma yaranma və imkan anlayışlarına əsaslanır və dünyaya inkişaf edən proses, müxtəlif imkanların reallaşması kimi baxmağa imkan verir. Dissertasiyada bioloji sistemlərdə özünütənzimləmə və özünütəşkil hadisələrini fasiləsiz proses kimi təsvir etməyə imkan verən prosessual baxışın xüsusiyyətləri aşkar edilir. Həç bir yanaşma baş verən bioloji hadisələri izah etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürməyə qabil deyildir. Elementar proses anlayışı bu imkana malik olmaqla birlikdə bioloji hərəkəti hadisələr sistemi kimi əks etdirərək hərəkət prosesinin strukturunu göstərməyə qabildir.

Orqanizmə fasiləsiz-prosessual baxış sistemin həyat fəaliyyətinin funksionalaşması proseslərinin təhlili və dərkində “şey”, “obyekt” təsəvvürlərini inkar edir. Bioloji sistemlərin məzmun təhlili göstərir ki, həyat fəaliyyətinin elementar əsaslarına prosessual yanaşma proseslərin dinamikası ilə birlikdə bioloji reallığın struktur xüsusiyyətlərini özünə daxil edir. Bu planda metodoloji təhlil bioloji problemlərin xarakterindən irəli gəlir. İdrakın metodologiyası ilə bu cür dialektik əlaqə, qarşılıqlı şərtlənmə elementarlıq təsəvvürlərinin müasir metodologiya üçün əhəmiyyətini müəyyən edir. Bu müddəa böyük metodoloji əhəmiyyətə malikdir və ona dissertasiyada lazımcına diqqət yetirilir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Elementar maddı proseslər həyat fəaliyyətinin əsası kimi”** adlanır və üç paraqrafdan ibarətdır.

“Həyat fəaliyyətinin elementar əsaslarının təkamülü və dialektikliyi” adlanan birinci paraqrafda təkamül prosesinin mahiyyəti, məzmunu və dialekrık xarakteri təhlil edilir. Göstərilir ki, bioloji təkamül prosesinin statistik qanuna uyğunluqlarının dərki mümkündür. Təkamül təkamül nəzəriyyəsinin qanunlarının statistik xarakteri təsadüf və zərurət, qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsinin izahında mexaniki determinizmin məhdudluğunu göstərir.

Bioloji sistemlərin və həyat fəaliyyəti prinsiplərinin dialektikasının fəlsəfi izahı problemi müasir idrakın ən mühüm problemlərindəndir. Onun həllində bioloji təfəkkürün dialekrık dünyagörüşü ilə silahlanması mühümdür. Bununla bağlı olaraq, dissertasiyada idrak prosesində sadədən mürəkkəbə və mürəkkəbdən sadəyə dialektik keçidlərin müəyyənləşdirilməsi problemi araşdırılır. Bu aspektdə integratizm həyat hadisələrinin dərkində sadədən mürəkkəbə doğru hərəkət kimi reduksionizm, yəni bioproseslərin sadələşməsi istiqamətində inkişafı prosesi ilə qırılmaz bağlıdır.

Biosistemin tamlığı hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsinə və onların əks əlaqələrinin (resiproktor, qarşılıqlı istiqamətləndirmə) yaranmasına, özünü tənzimləmənin bütün mexanizmlərinin əsasını təşkil edən və biosistemin informativliyini müəyyən edən qarşılıqlı təsirlərə, qarşılıqlı şərtlənməyə və qarşılıqlı tamamlamaya əsaslanır. Həyat fəaliyyəti və özünü tənzimləmə proseslərini izah etmək üçün belə sistemlərdə strukturun informativliyi deyil, sistemin elementar hadisələrlə qarşılıqlı təsirinin mühüm rol oynadığını bilmək lazımdır. Bu hadisələr nöqtəvari xarakter daşıyır və tərkib hissələrinə malik deyillər. Burada prinsipial cəhət odur ki, bioloji nəticələr hadisələrin baş verməsilə deyil, onların

müəyyən ardıcılığı əsasında yaranır. Ayrıca qarşılıqlı təsirin nəticələri birmənalı müəyyən edilmir, ehtimallıq dərəcəsinə görə səciyyələndirilir. Belə qarşılıqlı təsirin seriyaları onun ehtimallıqlarının paylanması ilə xarakterizə olunan statistikaya gətirib çıxarır. Elementar hadisələrdə müəyyən ardıcılığın və nizamlığın olması bioloji sistemlərin özünütənzimləməsinin və nizamlamasının əsasını təşkil edir.

İkinci paraqraf “Xaosdan nizama və bioloji reallığa” adlanır. Burada cansız təbiətin molekullarından həyatın maddi daşıyıcılarının formalaşması şəraiti araşdırılır, biosistemlərin struktur xüsusiyyətləri aşkar edilir, xaosdan həyat fəaliyyətli sistemlərə təkamülöncəsi keçid nəzərdən keçirilir. Cansız molekulardan mürəkkəb canlı quruluşa sistemin informativ – tənzimləyici özünütəşkil prosesi nəticəsində baş verən nizamlı keçid metodoloji yöndən əsaslandırılır, belə nəticəyə gəlinir ki, canlının başlıca atributu xaricdən alınan enerjini akkumiliasiya etmək və sistemin dəyişilməyə, yeniləşməyə can atması (mutasiya) xassəsindən ibarətdir.

Bu mülahizələrin işığında sonradan dissertasiyada hüceyrə səviyyəsində baş verən bütün dəyişikliklər və törənmə prosesləri təhlil edilir. Bunun əsasında hüceyrə fəaliyyətinin informativ-requlyasiya proseslərinin daimiliyi prinsipi ⁹ hüceyrənin həyat fəaliyyətinin xüsusi prinsipi olduğunun qeyd edilməsinin zərurliyi vurğulanır. Göstərilir ki, hüceyrədə bütün elementar asılılıqlar və qarşılıqlı əlaqələr informasiya-requlyativ amillərin daimiliyini müəyyən edir və bununla da bioloji strukturların əsası kimi hüceyrə sisteminin inkişafını və funksiyalaşmasını təmin edir. $JR = \text{const } J$ – sistemin informativ

⁹ Беркинблит М. Б., Глоголева Е. Г. Электричество в живых организмах. - М.:Наука, 1988, с.48-77; Боттджер Д. Ранняя эволюция животных// ВМН, 2005.- N4. - с.22-28; Гэри Стикс Живое наследие Дарвина//ВМН, N4. - 2009, с 12-19; Is Evolutionary Biology Strategic?//Thomas R. Menger in Evolution. - Vol.61, N1.-p. 239-244, January 31, 2007.

xassəsi, R – sistemin requlyativ xüsusiyyətidir. Bu məsələlərin təhlili bu paraqrafda xüsusi diqqət yetirilir.

Bütün yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq, dissertant belə nəticəyə gəlir ki, ayrı-ayrı elementar maddi hadisələr müəyyən reallıqlarda hansısa maddi məkan və zaman təzahürlərini ifadə edirlər. Özündə informasiya, signal, onun maddi əlaqələrini daşıyan fiziki proses hadisələrin məkan-zaman xassələrini ifadə edir. Hər bir informasiya dəyişiklik onun requlyativ əsaslarının dəyişməsinə səbəb olur, requlyasiya prinsiplərinin dəyişməsi isə sistemin informasiya xassələrinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Buradan aydın olur ki, hüceyrədə bütün dəyişikliklərin, onun bütün proseslərinin, xassələrinin bütün bioloji sistemlərin funksiyalarının və ümumiyyətlə bütün xarakterik cəhətlərinin əsasında bölünməz informativ – requlyasiya proseslərinin daimiliyi prinsipi durur.

“Bioloji ritmlər həyat fəaliyyətinin elementar əsasları kimi” adlanan üçüncü paraqrafda, dissertant əvvəlki baxışın nəticələrinə söykənərək, metodoloji planda həyat fəaliyyətli sistemlərin mövcudluğu və inkişafında bioloji ritmlərin əhəmiyyətini təhlil edir. Təsdiq edilir ki, biosistemlərin fəallığının zaman aspektini ifadə edən bioloji inikasın və onun ritmlərinin fəallığının aşkar edilməsi bioloji idrakın ən mühüm məsələsidir. Bioloji ritmlər bioloji inikasın zaman aspektini ifadə edir. Bu zaman bioloji xüsusiyyətlər və onların funksional xarakteri idrakın prosessual konteksti ilə əlaqələndirilir, belə ki, həyat fəaliyyətli sistemlər bioloji proseslərin müəyyən uzlaşmasından ibarətdir. Bu zaman biosistemlərin strukturunda fiziki dünyanın müəyyən bir universal xassəsi kimi bioritmlərin inikası aşkar edilir.

Bioloji ritmlər zamanı təşkil edir, onu müəyyən kəsik kimi deyil, hadisələrin ritmlərlə nəzarət edilən ardıcıl əlaqəsi kimi ifadə edir. Bu planda, ritm inkişaf prosesinin anlarından ibarətdir. O bütöv hadisə kimi bioloji quruluşun dinamik davamlılığını sabitləşdirir. Bioloji ritmiklik və quruluş arasında

belə əlaqə sistemin funksiyalaşmasının vahid təbiətini nümayiş etdirir. Ritmlərin pozulması sistemin inkişaf qanunlarının, onun tənzimləyici əsaslarının pozulmasına gətirib çıxarır. Bu da özünüquran sistemlərdə strukturun təşkiledici imkanlarından asılı olan proseslərin fundamental əsasa malik olduğunu təsdiq edir. Biosistemlər sistemin qurulmasının əsasları üçün cavabdehdir, onlar inikas aktlarını əlaqələndirir, özünütəşkilin mühüm əsasını təmin edirlər¹⁰.

Bu paraqrafda verilən təhlil, bioritmləri həyat fəaliyyətli sistemin təzahürləri adlandırmağa imkan verir. Bioritmlər özünütəşkil prosesinin aktiv inikası və funksiyalaşmasına cavabdehdir. Deməli, orqanizmin həyatfəaliyyəti proseslərin ritmik dəyişilməsindən ibarətdir. Metodoloji baxımdan özünütəşkil prosesi sistemin ritmik proseslərdən asılı olan müəyyən məhdudlaşmasından, tarazlılıq və davamlılığa tabeleyindən ibarətdir. Sistemin özünütəşkili, dəyişkənliyi proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi bioloji sistemlərin struktur təşkili üçün ritmikliyin əhəmiyyətini müəyyən edir.

Üçüncü fəsil – “Elementar bioloji strukturların dialektikliyinə fəlsəfi şərh” – dörd paraqraftan ibarətdir.

“Bioloji sistemlərin elementarlığı və bütövlüyünün dialektikası” adlı birinci paraqrafda əsas diqqət bioloji quruluşun elementarlığı və bütövlüyünün qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılmasına yetirilir.

Bioloji quruluşun dialektik təbiətli olmasına dair anlayış onun strukturu və elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında

¹⁰ Марков А. Рождение сложности. Эволюционная биология сегодня: Неожиданные открытия и новые вопросы. - М.: Астрель - 527 с; Is Evolutionary Biology Strategic? Thomas R. Megner in Evolution, Vol. 61, N1, pages 239-244, January 31, 2007; Гери Стикс. Живое наследие Дарвина//БМН, N 4, 2009, с.12-19; The seven sins of Evolutionary Psychology. Jaak Pansepp and Jules B. Panksepp in Evolution and Geynition. Vol.6, N2, pages 108-131, 2010.

ümumi təsəvvürlərimizi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. Bioloji sistemlər daimi yaranma, inkişaf, dəyişilmə və özünütəkrar törətmə halında olan mürəkkəb strukturun xüsusi mövcudluq üsuludur. O, qıcıqlandırıcılara cavab verməyə və bir sıra funksiyalar yerinə yetirməyə qabildir. Sistemdə hər cür hadisə və müxtəlif proseslərin qarşılıqlı əlaqəsinin daimiliyi və ardıcılığı bioloji quruluşun əsas şərtidir.

Dissertasiyanın bu paraqrafında, müəllif göstərir ki, belə bioloji proseslərin əsasında kimyəvi, molekulyar mexanizmlər durur. Qeyd edilir ki, materiya quruluşunun hüceyrə səviyyəsində mövcud realıq və onda baş verənlər arasında fərqlər aradan qalxır.

Paraqrafın sonunda, dissertant qeyd edir ki, hüceyrə həyat fəaliyyətinin elementar struktur vahidi vahid və eyni zamanda bütöv törəmədir və onu təşkil edən elementar əsaslar qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirdədir. Hüceyrə sisteminin həyatfəaliyyətinin əsaslarının bütövlük kimi müəyyənləşdirilməsi biologiya üçün mühüm nəzəri əhəmiyyətə, böyük metodoloji və dünyagörüşü roluna malik olub dünyanın bioloji mənzərəsini müəyyən edir. Bu obraz fizika və kimya elmlərinin məlumatları əsasında yaradılır. Dünyanın fiziki-kimyəvi mənzərəsi ilə əlaqə bütün bioloji idrak nəzəriyyəsi üçün fizika və kimyanın fəlsəfi-metodoloji əhəmiyyətini müəyyən edir.

İkinci paraqraf “Bioloji proseslərin mürəkkəbliyi və ayrılmazlığının fəlsəfi izahı” adlanır. Burada dissertant bioloji quruluşun bölünməz elementar səviyyəsinin mürəkkəbliyi haqqında müddəanı təhlil edir və bununla bağlı olaraq təkamül haqqında təsəvvürləri gözədən keçirilir, təkamül prosesinin araşdırılmasının kompleks yolları göstərir.

“Biologiyada təkamül müstəvisindən kənarda heç bir şeyin anlamı yoxdur”¹¹ müddəası əsas götürülür.

Bu paraqrafda göstərilir ki, özünü tənzimləyən bioloji sistemdə hissə və tam kateqoriyaları tamamilə yeni mənə kəsb edir. Burada tam anlayışı özünün mexaniki mənasını itirir və sistem keyfiyyəti əldə edir. Hissə sistem daxilində və ondan kənarda fərqli xassələrlə səciyyələnir. Biosistemdən ayrılan hissə öz əhəmiyyətini itirir. Tam sistem xassələri, sistem tamlığı kimi səciyyələndirilir. Bioloji sistemlər obyektlərin qarşılıqlı təsir prosesləri yaxud özünü tənzimləmə prosesi kimi yeni anlayışa əsaslanır. Bütövlük anlayışının daha ümumiləşdirilmiş ifadəsinə və onun metodoloji izahına tələbat yaranır.

Şeyin birinci olması, qarşılıqlı təsirin isə bir obyektin digərinə təsirindən ibarət olmasına dair ənənəvi xalis mexaniki təsəvvür bioloji idrakı təmin etmir. Bioloji reallıq yalnız qarşılıqlı təsir prosesində yaranır. “Şey – sistem mühitlə dəyişilən qarşılıqlı təsirin özünəməxsus invariantı kimi, daimi maddələr, enerji və informasiya mübadiləsi prosesi kimi irəli çıxır. İnkişafın gedişində sistemin quruluşunda yeni səviyyələrin yaranması ilə bağlı mürəkkəbləşməsi isə bir variantın digəri ilə əvəz olunması kimi, özünü təşkilin bir tipindən digərinə keçilməsi kimi çıxış edir. Obyektin (sistemin) prosessuallığı burada iki aspektdə: həm özünü tənzimləmə, həm də özünü inkişaf kimi təzahür edir”¹².

¹¹ American Biology Teacher 1973, V.35, p.125-129. [http://en.Wikipedia.org/Wiki/Nothing in Biology makes sense except in the Light of Evolution](http://en.Wikipedia.org/Wiki/Nothing_in_Biology_makes_sense_except_in_the_Light_of_Evolution); Марков А. Рождение сложности. Эволюционная биология сегодня: Неожиданные открытия и новые вопросы. - М.: Астрель, 2010. -527с.; Мамзин А. С. Редукция, интеграция, эволюционизм в современной биологии// Вопросы философии N8, 2013. -с.93-104.

¹² Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постклассическая рациональность // Вопросы философии, N8,

Paraqrafın sonunda qeyd edilir ki, bütövlükdə bioloji hüceyrə enerji hasil edən müvafiq mərkəzi və maddələri daşıyan yolları olan minimal bütöv informasiya kompleksidir. Bu paraqrafda mürəkkəb bioloji sistemin yaxud tamın onu təşkil edən hissələrin məcmusu ilə eyni olmadığı faktı təsdiq olunmuşdur. Bu biologinin yalnız sistem keyfiyyəti ilə deyil, həm də hadisələrin bölünməz informasiya – dinamik kompleksi ilə bağlıdır. Belə proqram bioloji biliyin zəruri tərkib hissəsidir. Biosistemdə bölünməzlik, bütövlük və eyni zamanda mürəkkəblik faktı zülalların strukturlarının prosessual xüsusiyyətlərini bir daha təsdiq edir. Onların parçalanması bioloji proseslərin requlyativ əsaslarının itirilməsilə bağlıdır.

Üçüncü paraqraf “Elementar gerçəkliyə prosessual yanaşmanın fəlsəfi şərh” adlanır. Burada əsas diqqət proses anlayışının elmi idrakda fundamental nəzəri statusunun fəlsəfi əsaslandırılması probleminə yetirilir.

Metafizik dünyaanlamının məhdudluğu elmin ən yeni nailiyyətlərini şərh etməyə imkan vermirdi. Anlamaq lazım idi ki, “təbiət yalnız sadəcə mövcud deyil, yaranma və məhvolma prosesindədir...”¹³. nəzəri biliklər sistemində yeni prosessual təfəkkür təbiətdə əlaqə və münasibətlərin vəhdətini, bütövlüyünü aşkar edir. Beləliklə, təbiət məkan və zamanca bitmiş bir şey yox, genişlənən, inkişaf edən prosesdir¹⁴.

Fəlsəfi ədəbiyyatda B.Rassel gerçəkliyə prosessual baxışa böyük diqqət yetirir. Onun düşündüyünə görə, “ ... biz obyektlər qruplarının strukturlarının eyniyyətində iki müxtəlif halla qarşılaşırıq: bir halda struktur vahidləri maddi obyektlərdir, digər halda isə hadisələrdir”¹⁵. Bununla yanaşı

2006. -с.8; Аршинов В. И., Буданов В. Г. Роль синергетики в формировании новой картины мира// Вызов познанию: Стратегия развития науки в современном мире. - М.: Наука, 2004. -с.374-375.

¹³ Маркс К. Энгельс Ф. Соч. 2 издание. Т.-20. -с351

¹⁴ Там же с.46-52, 530, 360

¹⁵ Рассел Б. Человеческое познание. – М.: ИП, 1957. -497с

Rassel yazırdı: “Materiya yalnız müəyyən hadisələri qruplaşdırmaq üsuludur: ona görə də hadisə olan yerdə materiya da vardır¹⁶. Rassel materiya anlayışından imtina etmir, sadəcə ikili mövqe tutur. Bundan başqa, onun tədqiqatlarında müasir elmin reallıqlarının yeni anlayışı müşahidə olunur. Odur ki, onun gerçəkliyi fasiləsizlik kimi anlamanın zərurliyinə dair mövqeyini qiymətləndirərkən obyektiv olmaq lazımdır, belə ki, onun baxışı L.Vitgenşteyn kimi neopositivistlərin baxışından köklü sürətdə fərqlənir.

R.Karnapın da pragmatik baxımdan söylədiklərini qeyd etmək olar. O, hesab edir ki, gerçəklikdə şeylər yox, dərk edilərək ixtiyari seçilə bilən dil vardır. “şeylər dünyasının qəbul edilməsi müəyyən dil formasının qəbul edilməsi deməkdir...”¹⁷. Onun pragmatik baxışından belə çıxır ki, elmi dil formalıdır və onun seçimi praktiki yöndən biliyin ifadə edilməsinin münasib üsuludur. Pozitivizm tərəfindən elmin dilinin belə şərhə qanəddici deyil. Pozitivizmə tənqidi münasibətimizi ifadə edərək, qeyd edək ki, pozitivizm elmdə gerçəkliyə “hadisələr dilinin” və “proseslər dilinin” fasiləsizliyi baxışından istifadə etmir, yalnız onun müəyyən şərhini verir. Belə ki, ilk olaraq məntiqi pozitivizmin nümayəndələri dilin fəlsəfi təhlili və iki dünyanın – “şeylər dünyasının” və “proseslər dünyasının” qarşılıqlı münasibəti probleminə diqqət yetirmişlər.

Gerçəkliyə prosesual baxış ingilis filosofu Uaytxedin tədqiqatında¹⁸ da öz əksini tapır. Uaytxedin idealist dialektik fəlsəfəsinin qüsurlarına baxmayaraq, onun bütün fəaliyyəti göstərir ki, daim dəyişilən dünyada başqa cür – yaranma və dəyişilmə nöqtəyi-nəzərindən düşünmək lazımdır. Uaytxedin

¹⁶ Рассел Б. Человеческое познание – М.: ИП., 1997-с.196

¹⁷ Карнап Р. Значение и необходимость. – М.: 1959 – с.302

¹⁸ Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии. - М.: Прогресс, 1990.-718с.

gerçəkliyə prosessual baxışının dəyəri də bundadır. Onun əsas fəlsəfi müddəaları ilə tanışlıq göstərir ki, biz fikrin inkişafına dialektika mövqeyindən yanaşmalıyıq. Bu zaman bioloji idrakda “proseslərin dili” ilə yanaşı “obyektlərin dilindən” də istifadə olunması zəruridir. Bioloji idrakda prosessual baxışın fundamental statusunun təsdiq olunması inkişaf edən maddi gerçəkliyə dialektik yanaşma ilə bağlıdır. Prosessual baxışın materialist dialektika ilə əlaqəsi onun müasir metodologiya üçün əhəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir.

Dördüncü paraqraf - “Reduksionizmin bioloji statusu: elementarlıq mürəkkəbliklə qovuşur” adlanır. Burada dissertant problemin təhlilinin yollarını müəyyən edərək aşağıdakı faktı qeyd edir: elementarlıq mürəkkəbliklə qovuşur. Bu problemlə müasir elmin bir sıra aktual metodoloji məsələləri ilə bilavasitə bağlıdır. Paraqrafta təsdiq edilir ki, elementarlıq konspesiyasının həyat fəaliyyətinə münasibətdə analiznin başlıca mənası və əhəmiyyəti onun fəlsəfi-metodoloji, elmi-nəzəri aspektlərinin bir-biri ilə üzvi sürətdə bağlı olduğu fundamental və integrativ xarakterini açmaqdan ibarətdir. Bioloji biliyin inkişafı elementar bioloji reallığın müxtəlif aspektlərini (struktur- funksional, tarixi) nümayiş etdirir. Bu zaman onun prosessual və tarixi kontekstləri üstünlük edir.

Paraqrafta qeyd edilir ki, bioloji hadisə və proseslərin izahı və təsviri biologiyada gələcək nəzəri konstruksiyaların həyata keçirilməsində mühüm rol oynamaq iddiasında olan prosessual baxış və yanaşma ilə bağlıdır. Prosessual baxış mövqeyindən elementar təsəvvürlər mürəkkəb xassələrə malikdirlər. Onlar əsas etibarilə bölünməz, eyni zamanda mürəkkəb mahiyyətlərdir. Mürəkkəb “elementarlığın bu cür səciyyələndirilməsi struktur yanaşmanın “elementarlığa” tətbiqi hüdudu məsələsini irəli çəkir. Elementarlıq mürəkkəbliklə qovuşur. Elementarlıq gerçəkdən xassələrin, mühitin, struktur əlaqələrinin vəhdəti halında nəzərdən

keçirilir. Bioloji proseslərin təsviri bu vəhdətin dərk edilməsi ilə, bioloji reallığın elementarlıq baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olan fasiləsizliyinin dərkə ilə bağlıdır. Fasiləsizlik materiyanın transformasiya xassəsinə malik xüsusi halı olub, məkan-zamanın bütün nöqtələrində funksional asılılığa tabedir. Buradan nəticə hasil edilir ki, bioloji ilkin, atomar gerçəkliklər məkan-zamanca daim yaranan və inkişaf edən və digər potensial imkanlara malik olan reallıqdır. Beləliklə, biz maddi gerçəkliyin elə anlayışına gəlib çıxırıq ki, burada onun varlığı ilə onunla baş verənlərin sərhəddi aradan qalxmış olur. Deməli, elementar təsəvvürlərə aid olan fasiləsizlik mühiti ayrı-ayrı hadisələrdən, onların yaranması və dəyişməsindən kənarda deyildir. Başqa sözlə, bioloji proseslər müxtəlif potensial imkanları olan maddi gerçəkliyin daha yüksək statusuna malikdir.

Beləliklə, prosessual baxış canlı materiyanı hərəkətdə təsvir etməyə kömək edərək gerçəkliyə dialektik yanaşmanın başlıca tələbi kimi çıxış edir. Reallığın funksiyalarını, bütövlük kimi imkanlarını izah etməyə imkan verir. Gerçəkliyə belə münasibət metafizik yanaşmanı inkar edən elmi nəzəriyyənin yaradılmasında fəaliyyət proqramı kimi çıxış edir. Dissertant qeyd edir ki, bioloji reallığa prosessual yanaşma geniş ümumelmi və fənlərarası əhəmiyyətə malikdir və bu anlamda əsaslı fəlsəfi təhlilə ehtiyac vardır. Elmdə prosessual yanaşmanın ümumi, fənlərarası tədqiqatda əhəmiyyəti, integrallığı bütövlükdə onun fəlsəfi, metodoloji və dünyagörüşü əhəmiyyətini təsdiq edir.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində aparılmış tədqiqata yekun vurulur, əsas nəticələr formalaşdırılır və onun gələcək imkanları göstərilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dissertantın aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Диалектика самоорганизации и регуляции элементарных биологических процессов// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Fəlsəfə, sosiologiya və hüquq İnstitutun Elmi Əsərləri, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal N2 (21).-Bakı, 2013.-s.39-46

2. Философско-процессуальный аспект познания биологических процессов// Социогуманитарные и медицинские вопросы современной психологии, нейрофизиологии, нейроморфологии и психолингвистики: Материалы международной научно-практической конференции: 8 апреля 2013 года. – Прага, Videcko Vydavatelske centrum “Sociosfera - CZ”,2013. с.14-17.

3. Диалектический подход к исследованию молекулярных структур в биологии. // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, соціологія, політологія. Випуск 23(2), т.21, N9/2, Дніпропетровськ: 2013, с.92-97.

4. Диалектический характер эволюции элементарных основ жизнедеятельности // XXI век: итоги прошлого и проблемы настоящего. Периодическое научное издание. -Пенза: Гос.техно-акад., 2013. - с.217-222.

5. Диалектика элементарности и целостности биологических организаций. // Bakı Universitetinin xəbərləri. Social-siyasi elmlər seriyası, N1, Bakı:2013, s.88-95.

6. Методологическое значение понятий элементарности и ритмичности в биологическом познании. // Qloballasma şəraitində social problemlərin həlli yolları, gənc tədqiqatçıların respublika elmi-praktik konfransının materialları, 26 aprel, Bakı: 2013, s.3-7.

7. Концепция элементарности в биологической картине мира // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. Киев: Вір УАН, 2013.-Випуск 79(N12). -с.182-185.

8. Общие подходы к жизнедеятельным процессам в биологическом познании // XXI век. Глобализация.

Социально-экономические проблемы общества. Материалы научно-практической конференции, посвященная социально-экономическим проблемам современности, 20-21 декабря, Баку: 2013.-с.192-194.

9. Биологические ритмы как элементарные основы жизнедеятельности (методологический аспект). // Elmi məqələlərin məcmuəsi. Bakı Dövlət Universiteti N21, İyun (Haziran) 2014.-с.157-166.

10. Методологический анализ атрибутов жизнедеятельности (иерархичность структур и интегративность процессов). // Regional socio-humanistic researches. History and contemporanety: Materials of the IV international scientific conference on January 25-26, 2014. -Prague: Videcko vydavateľske centrum "Socio-sfera-C2" - с.171-174.

11. Процессуальное видение элементарных биологических структур // Cəmiyyətdə şəxsiyyətin yaradıcı potensialının inkişaf etdirməsi yolları. Gənc tədqiqatçıların respublika elmi-praktik konfransının materialları, 18 aprel, Bakı: 2014,s.6-10.

12. Философское осмысление неразложимой сложности элементарных биологических процессов. // Mədəniyyət dünyası (мир культуры) elmi-nəzəri məcmuə, XXVII buraxılış, Bakı, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, 2014. – с.178-186.

13. Философское осмысление концепции элементарности в системе биологических структур // Mədəniyyət: Problemlər. Doktorant və Gənc Tədqiqatların VIII Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları. Bakı, ADMİU. – 2014 – с.16-17.

14. Философская интерпретация процессуального подхода к элементарной биологической действительности// Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. Киев: Вір УАН, 2014. -Випуск 84 (N5). -с.304-307.

15. Процессуальное видение и элементарные

биологические системы (элементарность конвергирует со сложностью) // XXI век: итоги прошлого и проблемы настоящего. Периодическое научное издание. – Серия социально-гуманитарные науки. - Пенза: Гос.техно-акад., 2014.- N02 (18) – т.2.- с.23-29.

16. The biological status of reductionism (Elementary character and process) // Advances in Environmental biology, 8(6) – p.3234-3238. AENSI journals. Journal home page <http://www.acnsiweb.com/aib.html>

17. Müasir Elmi Sistemlərin əsasında elementar proses və ehtimallıq anlayışın rolu// Elmi Məqalələr Məcmusu Bakı Dövlət Universiteti N22, Dekabr (ARALİK) – 2014, s. 143-151

18. Редукционизм и современный подход к элементарным основам жизнедеятельности. // Мədəniyyət dünyası (мир культуры) elmi-nəzəri məcmuə XXVIII buraxılış, Bakı: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, 2014, s.159-166.

19. Методологический поворот в познании основ жизнедеятельности // VII международная научно-практическая конференция. Научные исследования в сфере общественных наук: Вызовы нового времени. Россия, г. Екатеринбург 20-21 февраля. Международный научный центр «Сфера общественных наук» №2(8), 2015. – с.8-10.

20. Основы жизнедеятельности и статус элементарности // Мədəniyyət: problemlər və perspektivlər. Doktorant və gənc tədqiqatçıların IX Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Bakı ADMİN. – 2015. – s.29-30.

21. Методологический поворот в осмыслении элементарных биологических структур. // Sosial proseslərin təhlilində informasiya – kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi xüsusiyyətləri. Gənc tədqiqatçıların respublika elmi-praktik konfransının materialları. Aprel, Bakı 2015. – s.3-8.

22. The conception of reductionism in biology science //

Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ: Видавництво, «Гілея», 2015. - Випуск 94 (N3). -с.275-280.

23. Sinergetika və bioloji proseslərdə özünütəşkiletmə // Sivilizasiya elmi nəzəri jurnal. “Bakı: Avrasiya Universitetinin” nəşri, N5,2015. s.3-10. (həmmüəllif)

24. Об элементарных основах жизнедеятельности // Гілея.Науковий вісник. Збірникнаукових праць. Київ: Видавництво, "Гілея", 2015. -Випуск 100 (N9), s 223-226.

25. Развитие понятия материи в физической картине мира // Хуманитарни балкански изследвания, 2019,Том 3, N4 (6) (в соавторстве)

26. Информационные особенности биологических систем // Sosial elmler ve psixologiya fakultesi:25il (ugurlar, problemler,perspektivler), Genc tedqiqatclarin respublika elmi-praktik konfransinin materiallari (17 aprel 2017-ci il) Bakı, c.5-

27. Философское осмысление биологических закономерностей. // Regional socio-humanitarian researches: history and contemporaneity. Materials of the VII international scientific. conference January 25-26, 2018, Prague, c.10-12

28. Системный подход в познании элементарных основ жизнедеятельности // Tehsil klassik ve muassir yanashmalar. Genc tedqiqatclarin respublika elmi-praktik konfransinin materiallari (19 aprel 2019-cu il) Bakı, c.37-40

29. Методологическая функция философии в построении научной картины мира // Хуманитарни балкански изследвания, 2021,Том 5, N1 (11), c.16-20

Dissertasiya işinin müdafiəsi **29 mart 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰** Bakı Dövlət Universiteti nəzdində təşkil edilmiş BFD 4.10 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1048, Bakı şəhəri, Zəhid Xəlilov, 23

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Dissertasiya və onun avtoreferatının elektron versiyası Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi saytında yerləşdirilmişdir

Avtoreferat “__17__” “fevral” 2022-ci il tarixində göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 09.02.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 5683

Tiraj: 30